

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԹՈՄԱՍ ԿՈՒՐՐՕ ՎԻՍՈՆ. ԱՐԴԱՐԱՑԻ ԵՒ ԱՆԿՏԱՆՉ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԻ ԱԲՏԱԲԵՐԸ

«Ինչ-որ արգելք կը հանդիսանայ մեր աշխարհի
կորստեան, այն ափ մը անշահախնդիր մարդիկ
են, զորս ան կը պարունակէ»:
Վ.Վ.

Վիլսոնեան աշխարհակարգը

Եւրոպան 20-րդ դար թեակոխեց սուր հակասութիւնների թնջուկով: Եռեակ միութիւնը (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Թուրքիա) Գերմանիայի գլխաւորութեամբ աշխարհի վերաբաժանման եւ համաշխարային տիրապետութեան յայտ էր ներկայացրել հակադրուելով Անգլիայի կողմից գլխաւորուող Անտանտային (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան, Ճապոնիա): Իրար հասկացողութեան լեզուն, դժբախտաբար, գտնուել էր պատերազմի սանձազերծման մէջ: Հին աշխարհը ընթանում էր պատմութիւնից իրեն քաջածանօթ արահետներով: Հակառակ «կայծակնային» (բլիցկրիգ) յաղթանակի ակնկալիքին, պատերազմն արագօրէն ձեռք բերեց տեւական ընթացք եւ համաշխարհային ընդգրկում: Պատերազմի հրծիգների վառած կրակին հրոյ ճարակ դառաւ քաղաքակիրթ աշխարհը, ինչպէս եւ սպասելի էր՝ առաջին հերթին Հայաստանը:

Խոշոր տէրութիւններից միայն ԱՄՆ-ն էր, որ Եւրոպայից հեռու եւ ապաւինած «Մոնրոյի վարդապետութեանը», ընդհուպ 1917 թուականի ապրիլի 6-ը, գերծ մնաց համաշխարհային սպանդից: Իսկ պատերազմի մէջ մտաւ Անտանտայի կողմից ոչ որպէս «դաշնակից», այլ նրան «հարող» («to beat, to churn») երկիր, որպէս դաշնակիցներին «գուգորդուած (ասոցիացված) տէրութիւն»:

Մինչ երկու խմբաւորումն էլ արնաքամ էին լինում, ռազմաճակատում արծանագրելով փոփոխական յաջողութիւններ, ԱՄՆ նախագահ Thomas Woodrow Wilson (1856.28.XII – 1924.3.II)-ը հանդէս եկաւ աշխարհի միջազգային-իրաւական վերակազմաւորման վիթխարի ծրագրով. հին աշխարհի հակասութիւնները, յանուն նրա հիմնաւոր ու տեւական խաղաղութեան եւ ընդգրկուն անվտանգութեան, անհրաժեշտ էր լուծել նոր սկզբունքների հիմքի վրայ ու անախնդնաքց նախաձեռնութիւններով: Այդ մասին Վիլսոնն արտայայտուեց ԱՄՆ Սենատին յղուած 1917 թուական յունուարի 22-ի ուղերձում: Այնտեղ շարադրուեց Վիլսոնի հիմնական պատկերացումները յետպատերազմեան աշխարհակառոյցի վերաբերեալ, որը պէտք է ցնցէր աշխարհակարգի հիմքերը հիմնաւորապէս:

Դատէ՛ք ինքներդ:

Մեր հմայքն ու մեր հզօրութիւնը, ազդարարում է նախագահը, պէտք է միացուեն միւս ժողովուրդների հմայքին ու հզօրութեանը ողջ աշխարհում խաղաղութիւնն ու արդարութիւնը ապահովելու համար: Դրա համար, ակնարկում է նախագահը, անհրաժեշտ է այն ապահովել ողջ մարդկութեան «կազմակերպուած ուժի կողմից», որն է

¹ Նախագահ Վ.Վիլսոնի ծննդեան 150-ամյակին նուիրուած գիտական զեկոյց:

Ազգերի դաշնակցությունը: Ըստ Վիլսոնի, քաղաքական աշխարհը կանգնած է երկընտրանքի առաջ. այժմեան պատերազմը արդեօ՞ք պատերազմ է արդար եւ կայուն խաղաղության համար, թե՞ պայքար է միայն յանուն տէրությունների միջեւ նոր հաւասարակշռութեան: Եթէ դա պայքար է յանուն քաղաքական նոր հաւասարակշռութեան նոր համակարգի, ապա այդ դէպքում ո՞վ կարող է երաշխաւորել համակարգի նոր հաւասարակշռութիւնը: Եւրոպան կարող է կայուն լինել, երբ նա հանգիստ է: «Այդտեղ-ասում է նախագահը- պէտք է ոչ թէ հաւասարակշռութիւն, այլ ուժերի ընդհանրութիւն, ոչ թէ մրցակցութիւն, այլ ընդհանուր խաղաղութիւն»: Արդի աշխարհում, բացատրում էր նախագահը, «չպէտք է լինի ուժերի հաշուեկշիռ (բալանս), ազգերի մի հզօր խմբաւորման հակադրութիւն միասին, այլ պէտք է ձեւաւորուի ազգերի միասնական խումբ, որոնց ձեռքում պէտք է լինի խնամակալութիւնն աշխարհի խաղաղութեան վրայ»:

Աւելին: Վիլսոնի կարծիքով, յետպատերազմեան աշխարհը պէտք է, որ ձեւաւորուի երկու խմբաւորումներից որեւէ մէկի յաղթանակի հիման վրայ: Խաղաղութիւնը կը լինի տեւական («Peace Without Victory»), ամուր, եթէ կը կնքուի հաւասարների միջեւ, որն ամբողջութեամբ հիմնուած կը լինի հաւասարութեան սկզբունքի եւ ընդհանուր բարօրութեանը հաւասար մասնակցութեան վրայ: Ճշմարտութեան զգացումը, համաշխարհային արդարութեան զգացումը այնքան է անհրաժեշտ կայուն խաղաղութեան հաստատման համար, որքան անհրաժեշտ է «տարածական, ցեղային, կամ ազգագրական բնոյթի իրատապ հարցերի ճիշտ լուծումը»: Ազգերի հաւասարութիւնը, որի վրայ պէտք է հանգչի կայուն խաղաղութիւնը, պէտք է արտայայտուի նրանց իրաւահաւասարութեան մէջ: Իրաւունքը պէտք է յենուի բոլոր ազգերի ընդհանուր հզօրութեան վրայ, որոնց համաձայնութիւնից է կախուած լինելու բոլոր ազգերի ընդհանուր հզօրութիւնը, այլ ոչ թէ նրանցից մէկի հզօրութիւնից:

Իհարկէ, դա չի նշանակում տարածքների եւ այլ պաշարների հաւասարութիւն, եւ ընդհանրապէս, բարիքների բաշխման հաւասարութիւն, որքանով դրանք ժողովուրդների սովորական համաշխարհային զարգացման արդիւնք չեն եղել: «Սակայն, - գտնում է նախագահը, - ոչ ոք չի սպասում եւ չի էլ պահանջում ոչինչ, բացի իրաւունքների հաւաստիութիւն: Այժմ մարդկութիւնը ծարաւ է գոյութեան ազատութեան, եւ ոչ թէ ուժերի հաւասարութեան»: Կազմակերպուած ժողովուրդների միջեւ չի կարող եւ չպէտք է լինի կայուն խաղաղութիւն, որը չի բխում այն սկզբունքից, թէ «կառավարութիւնն իր բոլոր արդարացի իրաւասութիւնները փոխ է առնում միայն ժողովրդի կամքից, եւ ոչ մէկը իրաւունք չունի ժողովուրդներին յանձնելու մի պետութիւնից միւսին, կարծես թէ նրանք իրենք լինեն (ընդգծումը իմն է.-Լ. Շ)»: Իսկ այն ժողովուրդների համար, որոնք ապրել են այլ հաւատ դաւանող եւ նոյնիսկ նրանց նկատմամբ թշնամական նպատակներ հետապնդող ժողովուրդների իշխանութեան տակ, առաջիկայում պէտք է ապահովուեն գոյութեան, հաւատի, արդիւնաբերութեան եւ հասարակական զարգացման ազատութիւն...

Ուշադրութեան է արժանի նախագահ Մոնրոյի վարդապետութեան «վիլսոնեան» ընթերցումը, որը «վիլսոնեան աշխարհակարգի» հաստատման ճանապարհին խոչընդոտից վերածում էր իր հակադրութեանը: Վիլսոնն առաջարկում էր, որ բոլոր ազգերը «ընդհանուր համաձայնութեամբ» ընդունեն այն, որպէսզի «ոչ մի ազգ չձգտի իր գերիշխանութիւնը տարածել ուրիշների վրայ, այլ որպէսզի իւրաքանչիւր ժողովրդի հնարաւորութիւն տրուի ազատ ինքնորոշուելու, ինչպէս նաեւ իրաւունք՝ հետեւելու իր ընտրած զարգացման ուղուն առանց արգելքների եւ առանց սպառնալիքի.թոյլերին նոյնպէս, ինչպէս որ ուժեղներին»:

Միջազգային յարաբերութիւնների որակապէս նոր համակարգի օգտին Վիլսոնը որոշակիութեամբ արտայայտում է Հռոմի պապ Բենեդիկտոս XV-ի խաղաղութեան առաջարկի պատասխան ուղերձում, 1917թուականի օգոստոսի 29-ին: Դէմ լինելով

պատերազմից յետոյ կայսրութիւնների տրոհմանը, Վիլսոնը միաժամանակ հռչակում է ժողովուրդների՝ «մեծ» ու «փոքր», ինքնակառավարման, անվտանգութեան ու աշխարհի գործերին իրաւահաւասար մասնակցութեան իրաւունքը:

Այդուհանդերձ, գլոբալ մտածողութեան ճանապարհին եւ՝ տեսական-քաղաքական իմաստով, եւ՝ ընդհանուր ռազմավարութեան տեսանկիւնից, եւ գործնական քաղաքականութեան առումով վերափոխիչ նշանակութիւն ունեցան ԱՄՆ Սենատի միացեալ նիստում Վիլսոնի հռչակած «14 կէտերը», որոնք, ըստ էութեան, նախատեսում էին յետպատերազմեան աշխարհակառոյցի հաստատում՝ համապատասխան «ազատականութեան սկզբունքների եւ հակաիմպերիալիզմի»: (Мальков В.Л. Вудро Вильсон и новая Россия, февраль 1917- март 1918г. – «Новая и новейшая история», 1999, № 6, էջ 124): Միջազգային քաղաքականութեան տեսակէտից, Յու. Վ. Կլյուչնիկովի ճշգրիտ գնահատականով, Վիլսոնի պլանը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ «դաշնակցային (ֆեդերալիստական) ծրագիր համաշխարհային մասշտաբով, միաժամանակ՝ համաշխարհային ազատականութեան ամենաաւարտուն ծրագիրը» (Ключников Ю.В. На великом историческом перепутьи, Берлин, 1922, էջ 107):

Գլոբալ նախագծի վեց կէտերը [դ 1-5, 14; 1. բաց խաղաղ դաշնագրեր, 2. խաղաղ եւ պատերազմական ժամանակ լրիւ ազատութիւն առեւտրական նաւագնացութեանը, 3. միջազգային առեւտրին խանգարող խոչընդոտների վերացում, 4. գէնքի կրճատումն ապահովող երաշխիքների հաստատում, 5. գաղութային հարցերի կարգաւորում, 14. Ազգերի դաշնակցութեան ստեղծում] վերաբերում էին աշխարհակառոյցի միջազգային իրաւական վերակազմաւորման գլխաւոր տեսանկիւններին, իսկ ութը (դ 6-13) հրատապ ու արմատական լուծում պահանջող, սակայն, լոկալ (տեղական) հիմնախնդիրներին: Դրանով իսկ նախագահ Վիլսոնի ծրագիրը ձեռք էր բերում, յիրաւի, «տիեզերական» ընդգրկում. արմատական փոփոխութիւնների գլխաւոր ուղղութիւնները լրացւում էին ցնցումներից հոգեւարք ապրող աշխարհի տարածքային, ազգագրական, մշակութային - քաղաքակրթական անլուծելի թուացող կնճիռների յաղթահարումով: Յետպատերազմեան ռազմավարական աշխարհի առջեւ բացւում էին անվտանգ ու իրաւահաւասար զարգացման դռները:

Խաղաղութեան վեհաժողովի ԱՄՆ պատուիրակութեանը յաջողութեց «Վիլսոնի վարդապետութիւնը» Դաշնակիցներին դիտել տալ որպէս բանակցութիւնների հիմք: Նրանք ստացան գնդապետ էդուարդ Հաուզի հանձնարարութեամբ «Ուորլդ» թերթի խմբագիր Ֆրենկ Կոբի կողմից (Ուոլտեր Լիպմանի օգնութեամբ) մշակուած եւ նախագահի կողմից հաստատուած 14 կէտերի «պաշտօնական մեկնաբանութիւնները» (1918թ., Օգոստոս) որպէս «խաղաղութեան պայմաններ»: Այստեղ եւս, աշխարհի լոկալ(արիւնահոս) վերքեր էին դիտուում եւ յանուն աշխարհի խաղաղութեան ու քաղաքակրթութեան անվտանգութեան հրատապ լուծում պահանջում Ռուսաստանի (դ 6 կէտ), Բելգիայի ազատագրութեան (դ 7 կէտ), Գերմանիայի կողմից Ֆրանսիայից բռնազաւթած տարածքների, Էլզաս-Լոթարինգիայի վերադարձի (դ 8 կէտ), Իտալիայի սահմանների ուղղման (դ 9 կէտ), Ավստրո-Հունգարիայի ժողովուրդների ինքնավար զարգացման (դ 10 կէտ), Բալկանեան թերակղզու երկրների ու ժողովուրդների կեանքի կարգաւորման (դ 11 կէտ), Լեհական անկախ պետութեան ստեղծման (դ 13 կէտ) եւ, վերջապէս, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագրի եւ «թուրքական ջրուղիների» (դ 12 կէտ) թնջուկները:

Մերձաւոր արեւելքի վերակազմման վիլսոնեան ծրագիրը. Հայաստանը որպէս անկիւնաքար

Մեր հետաքրքրութեան կիզակէտն, անշուշտ դ 12 կէտն է: Նախ՝ որովհետեւ թուրքական թնջուկը արնածոր էր, իսկ Օսմանեան կայսրութիւնը վերածուել էր պատմական անախրոնիզմի, մահ ու ահաբեկչութիւն տարածելով աջ ու ձախ, երկրորդ՝ քրիստոնէական (արեւմտեան) քաղաքակրթութեան հետ թուրք-իսլամական ենթաքաղաքակրթութեան դիմաբախման դասական գօտի էր եւ, երրորդ, յաղթական Անտանտայի կրտսեր դաշնակից հռչակուած Հայաստանի խնդիրը քննարկուում էր Օսմանեան կայսրութեան լուծարում-անդամահատման ենթատեքստում: Ուստի եւ մեզ թոյլ ենք տալիս ամբողջութեամբ մէջ բերել ճակատագրական դ 12 կէտը, որն ասում էր. «Օսմանեան կայսրութեան թուրքական մասերը, իր ներկայ կազմով, պէտք է ստանան ապահովուած եւ կայուն վեհապետութիւն, սակայն միւս ազգութիւնները, որոնք այժմ գտնուում են թուրքերի իշխանութեան տակ, պէտք է ստանան գոյութեան աներկբայ երաշխիքներ եւ ինքնավար զարգացման բացարձակապէս անխախտ պայմաններ: Դարդանելը պէտք է մշտապէս բաց լինի նաւերի ազատ անցումի եւ բոլոր ազգերի առեւտրի համար՝ միջազգային երաշխիքներով»: Իսկ մեկնաբանութիւններում, որոնք ամենաշատն էին արտացոլում «պաշտօնական ամերիկեան ծրագիրը», թուրքական բուն տարածք էր դիտուում Անատոլիան (նոյնն է եւ Սեւրի դաշնագրում), «Հայաստանին պէտք է տրամադրուէր նաւահանգիստ միջերկրական ծովում որեւէ տէրութեան հովանաւորութեամբ»: Նշուում էր, որ դրան կը յաւակնի, հաւանաբար, Ֆրանսիան, «սակայն հայերը կը գերադասէին Անգլիային»:

Չէին անտեսուած, ի դէպ, Օսմանեան կայսրութեան այլ ժողովուրդների՝ յոյների, արաբների եւ այլն, իրաւունքները, դրանով, կարծես թէ, տուրք էր տրուում քաղաքակրթական ու պատմական անհրաժեշտութեան պահանջներին: Վիլսոնեան ծրագրով առաջակուում էր խաղաղութեան դաշնագրում «ներգրել» «երաշխիքների ընդհանուր կողմէքս»՝ իմպերատիւ յատկանիշով: Պարտադրուում էր կնքուելիք դաշնագրում ապահովել փոքրամասնութիւնների իրաւունքներն ու բաց դռների սկզբունքը, իսկ զխաւոր երկաթուղագծերը պէտք է միջազգայնացուէին: Նեղուցներն ու Կ.Պոլիսը, թէկուզեւ անուանապէս, կարող էին մնալ թուրքական, սակայն պէտք է ենթարկուէին կոլեկտիւ կամ Ազգերի դաշնակցութեան իրաւարար որեւէ տէրութեան «միջազգային վերահսկողութեան»:

Հայաստանի կենսական շահերն էին շօշափուում նաեւ «ռուսական հարցի» (դ 6 կէտ) ենթատեքստում արուած Կովկասին վերաբերող առաջարկներում՝ «հաւանաբար» «որպէս Թուրքական կայսրութեան պրոբլեմի մասի»: Սկզբունքային նշանակութիւն ունէր Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի չեղեալ յայտարարման պահանջը որպէս «ակնյայտօրէն սրիկայական պայմանագրի»²:

Յայտնի է, որ ամերիկեան պատուիրակութիւնը ներկայացաւ Փարիզի խաղաղութեան վեհաժողով կատարելապէս նախապատրաստուած, ծեռքի տակ ունենալով բազմաթիւ տեղեկանքներ եւ փաստաթղթեր, խորհրդականների ու փորձագէտների նշմարելի քանակ, պետքարտուղար Ռ. Լանսինգի կողմից մշակուած յատուկ հրահանգ, որն, ըստ էութեան, իր մէջ պարունակում էր բոլոր հիմնական հարցերի լուծման նախագծերը: ԱՄՆ ծրագիրն իր արտացոլումը գտաւ նաեւ պետական դեպարտամենտի կողմից 1919 թուականի յունուարի 21-ին կազմուած քարտէզներում: Այդ քարտէզներով, որոնք արտացոլում էին «Վիլսոնի վարդապետութիւնը», Օսմանեան

² Այդուհանդերձ, «սրիկայական» այդ դաշնագրի տրամաբանութեան շրջանակում էլ տեղի ունեցաւ Հայաստանի յօշոտումը, 1920 թուականի աշնանը, Քեմալ-Լենին տանդեմի կողմից:

կայսրութիւնը բաժանում էր երեք պետութեան՝ 1) Թուրքիա, 2) Հայաստան, 3) Կ.Պոլիս: Թուրքական պետութիւնը պէտք է իր մէջ ընդգրկէր ողջ Անատոլիան, արեւելքից Անտի-Տաւրոս քաղաքից մինչեւ Բուրսա քաղաքով անցնող գծով՝ զուգահեռաբար Բոսֆոր եւ Դարդանէլ նեղուցների: Նախատեսում էր Թուրքիայի մայրաքաղաքը դարձնել Կոնիա քաղաքը (Տե՛ս Кунина А.Е. Про вал американских планов завоевания мирового господства в 1917-1920гг. Изд. 2-е. М., 1954, էջ 294): «Կ.Պոլիսի» պետութեան մէջ պէտք է մտնէին եւրոպական տարածքները՝ Բոսֆոր եւ Դարդանէլ նեղուցներով, Մարմարա ծովի ողջ ծովափը, ինչպէս նաեւ Անատոլիայի արեւմտեան մասերը՝ Բուրսա եւ Բանդրա քաղաքներով: Պոլսական պետութեան կազմ պէտք է հետագայում մտնէին, ըստ քարտէզի մեկնաբանութիւնների, ինչպէս ամբողջ Արեւելեան, այնպէս էլ Արեւմտեան Թրակիան (այն պէտք է անցնէր Բուլղարիային):

Լանսինգի հրահանգի համաձայն, Կ.Պոլիսն ու նեղուցները պէտք է, որ առանձնացուէին որպէս առանձին պետութիւն՝ միջազգային վերահսկողութեան տակ, կամ Ազգերի դաշնակցութեան անունից տրուէին որեւէ տէրութեան որպէս ենթահոգատար տարածքի: Եւրոպայից թուրքերը պէտք է վերաբնակեցուէին Անատոլիա: Անատոլիայի մերձափնեայ տարածքներում, որը բնակեցութեամբ էր յոյներով, պէտք է հաստատուէր միջազգային վերահսկողութիւն եւ դրուէր Յունաստանի տրամադրութեան տակ որպէս ենթահոգատար տարածքի: Պաղեստինի, Միջագետքի եւ Արաբիայի համար հոգատար էր դիտուում Անգլիան, Սիրիայի համար՝ Ֆրանսիան: Հայաստանի, Կ.Պոլսի ու նեղուցների, Անատոլիայի հոգատար երկիրը չէր նշուում (Տե՛ս Lansing R. The Peace Negotiations. A Personal Narrative, London, 1921, էջ 172-175):

1919 թուականին ամերիկեան կառավարութիւնը մանրակրկիտ քննութեան ենթարկեց Օսմանեան կայսրութիւնը (Քինգ-Քրեյնի յանձնաժողով, Հարբորդի առաքելութիւն եւ այլն)՝ նրա հանդէպ մանդատ հաստատելու նպատակայարմարութեան եւ հնարաւորութեան հարցը պարզելու համար: Այսպիսով, 1919 թուականի ամռանն ու աշնանը հետազօտուեց Սիրիան, Անատոլիան, Հայաստանը, Անդրկովկասը (Տե՛ս Howard H.N. The King-Crane Commission. An American Inquire in the Middle East, Beirut 1963; «The King-Crane Report on the Near East. A suppressed official document of the US government». Editor and Publisher, LV. դ 27 (December 2.1922), I - XVII, նաեւ «Papers relating to the Foreign Relations of the U.S. The Paris Peace Conference, 1919». 13 vols. Vol. XII, էջ 747-848): «Report of the American Military Mission to Armenia 16/X 1919. International Conciliation». June 1920. դ 151, էջ 275-312, «Foreign Relations» 1919, Vol. II, էջ 841-879; Խաչատրեան Հ.Հ. Ամերիկեան զինուորական առաքելութիւնը դէպի Հայաստան.- «Հայրենիք», 1940, դ 1-3, 1941, դ 4-7):

Ակնյայտ է, որ Վիլսոնի ծրագրերը հակասում էին Եւրոպական գլխաւոր դաշնակից երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի եւ Իտալիայի Օսմանեան կայսրութեան տրոհման(զաղտնի) պայմանագրերին: Ուստի եւ նախագահը հաստատեց տուեալ պայմանագրերը անիրական համարող ամերիկեան դիւանագիտական «թեզիսը» (Howard H. N. The Partition of Turkey, a Diplomatic History 1913 – 1923. Oklahoma, 1931, էջ 231): Եւ հանդէս եկաւ Միջին Արեւելքի արմատական վերակազմման արմատական ու հեռատես ծրագրով:

Վիլսոնը հետեւողական էր:

Ամերիկեան կողմի ճնշման տակ անգլիական պատուիրակութիւնը 1919 թուականի մայիսի 13-ին «Երեքի խորհրդի» (Վ.Վիլսոն, Դ. Լորդ Ջորջ, Ժ. Կլեմանսո) քննարկմանը ներկայացրեց Օսմանեան կայսրութեան տրոհման սխեման, որը նախատեսում էր Միացեալ Նահանգներին յանձնել Հայաստանի, Կ. Պոլսի եւ նեղուցների (Բոսֆոր եւ Դարդանէլ), Մարմարա ծովի ու մերձափնեայ ոչ մեծ տարածքի հոգատարութիւնը (մանդատը) («Papers Relating to the Foreign Relations of the U.S. The Paris Peace

Conference, 1919». Vol. V, էջ 622): Միաժամանակ, սխեմայի մեջ առաջարկվում էր Անատոլիայի բաժանումը Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Յունաստանի միջև: Վիլսոնն իր պաշտոնական պատրաստակամությունն յայտնեց ԱՄՆ-ի անունից ընդունել նեղուցների հետ միասին Կ. Պոլսի եւ Հայաստանի հոգատարությունը, պայմանով. եթե ստացուի ԱՄՆ սենատի համաձայնությունը (Նոյն տեղը, էջ 614): Ընդամին, նախագահը դեմ արտայայտուեց Անատոլիայի բաժանմանը...

Լլոյդ Ջորջի նոր առաջարկում, որը ներկայացուեց «Երեքի խորհրդի» քննութանը, մայիսի 21-ին, հաշուի առնուեցին ամերիկեան պահանջները՝ «թեթև հոգատարությունը» Անատոլիային եւ նոյնիսկ «ժամանակավոր հոգատարությունը» ռուսական Հայաստանին, Ադրբեջանին եւ Կովկասի ամբողջ շրջանին ընդհուպ խնդրի լրիւ լուծում (Նոյն տեղը, էջ 770-771): Այսպիսով, քաղաքակրթությունների այս խառնարանում հայ ժողովուրդը, թույլ է, դուրս էր պրծնում թուրքական գեղեցիկ եւ կարող էր, ի վերջոյ, վերականգնել իր Հայրենիքը՝ աշխարհի առաջին քրիստոնեայ պետությունը (301թ.), տեւականօրէն վայելու ամերիկեան երիտասարդ ու կենսունակ ժողովրդավարութեան պաշտպանությունը: Սակայն, ուրիշ էին եւրոպական մեծերի հաշիւները: Մասնաւորապէս, Ֆրանսիան պնդեց Անատոլիայի հանդէպ ֆրանսիական հոգատարութեան նախագծի վրայ, չէր թաքցնում Կիլիկիայի հանդէպ իր երկրի բացառիկ հետաքրքրությունները:

Ինչեւէ: Դեռեւս 1919 թուականի մարտի 7-ին Լլոյդ Ջորջի հետ ոչ պաշտոնական հանդիպման ժամանակ նախագահ Վիլսոնի ընկեր ու հաւատարմատար, յայտնի գնդապետ եղուարդ Հաուզը Հայաստանի ու Կ.Պոլսի հոգատարութեան հարցի առնչութեամբ յայտնել էր, որ ԱՄՆ-ը պատրաստ է իր վրայ վերցնել Անատոլիայի «հսկողությունը» (Lloyd George, D. The Truth About the Peace Treaties, 2 vols. London, 1938, Vol. I, էջ 228): Իսկ 1919 մայիսի 20-ին «Զորսի խորհրդի» (Վուդրո Վիլսոն, Դեյվիտ Լլոյդ Ջորջ, Ժորժ Կլեմանսո, Վիտտորիո Օռլանդո) նիստում նախագահ Վիլսոնը շարադրեց ԱՄՆ-ի պլանները Հայաստանի վերաբերեալ: Նա յայտարարեց. քանի որ Ռուսաստանը ջախջախուել է, ապա փոխուում է 1916 թ. պայմանագրերի հիմքը (Վիլսոնը նկատի ունէր Սայքս-Պիկո համաձայնագիրը, - Լ. Շ.) եւ դա թոյլ է տալիս «հայկական հարցը» դիտել աւելի լայն պլանով: Վիլսոնը պահանջում էր Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկել նաեւ Կիլիկիան, քանզի այլ կերպ «Հայաստանը կը կտրուի Միջերկրական ծովից» (Նոյն տեղը, էջ 9):

Քաղաքակրթական առումով ողջախոհ եւ հեռանկարային դիրքորոշումը չէր կարող ոգեւորել 1916թ. պայմանագրերը երկնած ֆրանսիական եւ անգլիական կողմերին: Սակայն, Գերմանիայի հետ «խաղաղութեան պայմանագիրը» դեռեւս չէր կնքուած եւ, խորքին մէջ, վիլսոնեան տեսակէտը մերժող գլխաւոր դաշնակիցները դեռեւս պէտք է հաշուի նստէին ամերիկեան դիրքորոշման հետ:

Ինչքան էլ տարօրինակ թուայ, «14 կէտերի» սեփական մեկնաբանությունն ունէին խոշոր եւրոպական տէրութիւնների տարածայնութիւնների ու խուլ հակասութիւնների վրայ յաւերժօրէն դրեյֆող թուրքերը: Նկատի ունենալով կայսրութիւնները չտրոհելու վիլսոնեան տեսակէտը, հայ կանանց եւ անհաշիւ որբերի դահիճ, «արեւմտականացած» Խալիդէ Էդիպը հանդէս է գալիս Թուրքիայի նկատմամբ ամերիկեան հոգատարութեան օգտին (Stu Halide' Edib', The Turkish Ordeal. London, 1928, էջ 10-11): Սոյն ճիգվիտը այն յոյսն է յայտնում, որ Վիլսոնի «14 կէտերը» թոյլ են տալիս յուսալու, որ «թուրքերին կը թողնուեն այն հողերը, որտեղ նրանք կազմում են անվիճելի մեծամասնութիւն (ընդգծումն իմն է. - Լ. Շ.)», ընդամին նկատի ունենալով, որ այդ հողերը հենց վերջերս ցեղային մաքրագործման («e'puration ethnique») հետեւանքով ամայացած Հայաստանն են, ուստի եւ դաշնակիցները չեն գնայ «Հայաստանի ստեղծմանը Թուրքիայի արեւելքում եւ հարաւում» (Նոյն տեղը, էջ 3): Նշանակում է, կը դառնան լուր յանցակիցը թուրքական հանճարի ստեղծագործութեան՝ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ակտի կիրառմանը որպէս

ՀԱՅՐԵՆԻԷ եւ ՄՇԱԿՈՅԹ կողոպտելու ու սեփականելու միջոցի: Սկսուած էր, ինչպէս եւ հասկանալի է, Մեծ ՌՃիրի արդիւնքների իրացման եւ ուրացման դժուարին ու հաճելի շրջանը: Օրինակ, այսպէս, «հայկական տարրից» 1915 թուականի մայիսին մաքրագործուած հայկական Երզնկա քաղաքի կառավարական շէնքի «սանդուխքներու վրայ», Հարբորդի առաքելութիւնը դիմաւորելիս (1919թ., սեպտեմբերի 23), «խոշոր գիրերով «Viva L'Art. 12 des Principes de Wilson» գրուած լաթը կը ցուցադրուէր (Տե՛ս խաչատրեան Հ.Հ. Ամերիկեան զինուորական առաքելութիւնը դէպի Հայաստան. - «Հայրենիք», 1940, դ 3, էջ 130):

Ուշագրաւ է Կ.Պոլսի ամերիկեան կոմիսար Լ. Հեյկի (Lewis Heck) 1919 թուականի յունուարի 4-ի հաղորդումը Ֆրանսիայում ամերիկեան դեսպանին առ այն, թէ թուրքերը շատ են վախենում խաղաղութեան վեհաժողովում դաշնակից գլխաւոր տէրութիւնների, բացառութեամբ ԱՄՆ-ի, իրենց հանդէպ սպասուելիք չափազանց խիստ վերաբերմունքից եւ իրենք ապաւինում են բացառապէս Վիլսոնի ու նրա «14 կէտերի» վրայ (Տե՛ս «Papers Relating to the Foreign Relations of the U.S. The Paris Peace Conference, 1919», Vol. II, էջ 282): Անշուշտ, թուրքերը վախենալու հիմք ունէին. անդամահատման սեղանի վրայ էր ոճիրների մէջ թաղուած ենիշերիների բռնակալութիւնը, իսկ վերնախաւ կոչուած թուրք կառավարիչների, զինուորականների ու մտաւորականների գլխին կախուած էր Անտանտայի գլխաւոր երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի 1915 թուականի մայիսի 24-ի յայտարարութեան սպառնալիքը, որով կոտորածների համար գլխաւոր դաշնակից երկրները հրապարակաւ անձնապէս պատասխանատու էին հռչակում Օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամներին եւ տեղական այն պաշտօնեաներին, որոնք մասնակցել էին ոճրագործութիւններին, գործողութիւններ, որոնք որակուել էին որպէս «*ոճիր մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ*»: Պարզ է, որ թուրքերը նպատակ էին դրել օգտուել XX դարի խոշորագոյն քաղաքական գործչի ահռելի հեղինակութիւնից, ապականել մեծ մարդասէր-քրիստոնեայի անունն ու աշխարհի վերակազմման յուսատու ծրագիրը, բովանդակագրկուելով այն սեփական մեկնաբանութեամբ: Ու ամերիկեան հովանոցի տակ թաքնուելու նպատակով, ստեղծում են այսպէս կոչուած «Ազգային Կոնգրես» եւ համանման այլ կազմակերպութիւններ, որոնք, այլուհանդերձ, մեծ ազդեցութիւն չեն կարողանում ձեռք բերել: Սակայն, այս կազմակերպութիւնների առկայութիւնը Վիլսոնին թոյլ է տալիս ապացուցելու, որ թուրքերը գերադասում են ամերիկեան հոգատարութիւնը: Այդպիսով, թերեւս «*Վիլսոնի վարդապետութիւնը*», իր ամբողջութեան մէջ, բացում էր հակասութիւններից բզկտուող Մերձաւոր ու Միջին Արեւելքի առջեւ իրաւահաւասար, անվտանգ եւ ներդաշնակ զարգացման հեռանկար, ստեղծում էր քաղաքակրթութիւնների ներդաշնակ երկխօսութեան նախադէպ: Իրօք, որ «յարատեւ» խաղաղութիւնն այստեղ դառնում էր շօշափելի ներկայութիւն:

Բայց, սկսած 1919 թուականի երկրորդ կէտերից, Եւրոպական գլխաւոր դաշնակից երկիրները, երբ արդէն կնքուած էր հաշտութեան դաշնագիրը Գերմանիայի հետ (28 յունիսի, Վերսալ), այլեւս չվերադարձան մայիս-յունիսին քննարկուած Թուրքիայի հանդէպ ամերիկեան հոգատարութեան նախագծին: Եւ վերցրեցին Կ.Պոլսի ու Անատոլիայի հանդէպ ամերիկեան հոգատարութեան վերաքննութեան հաստատուն ուղղութիւն: Այժմ խօսք կարող էր լինել միայն Հայաստանի հոգատարութեան մասին: Հայաստանն այսպէս ըստ էութեան, ամբողջութեան մէջ իրենով ծածկում էր Մերձաւոր Արեւելքը: Վատթարն այն էր, որ նոյն շրջանում էր (1919թ., նոյեմբեր), որ ծայրակէտին հասաւ խզումը Վիլսոնի եւ հանրապետականների դեկավարութեան միջեւ, երբ Սենատը հրաժարուեց վաւերացնել Վերսալեան դաշնագիրն ու թոյլ տալ Միացեալ Նահանգներին դառնալ Ազգերի դաշնակցութեան անդամ: [Վաւերացման հասնելու երկրորդ փորձը, ծայրերի 2/3-Ազգերի դաշնակցութեան անդամ: անյաջողութեան մատնուեց 1920 թուականի մարտին] ի գերազանցութեան պահանջով, անյաջողութեան մատնուեց 1920 թուականի մարտին]

(Ованнисян Р. США и Армения: мандат и границы, 1920г. - «Պատմա - բանասիրական հանդես», 1995, դ 2, էջ 120): Առաջիկայում տապալուելու էր, ներքին, թե արտաքին ազդակների ճնշման տակ, վիլսոնեան խոյանքը դեպի համաշխարհային հզորութեան շողացող բարձունքներ, երեւակայութիւնից զուրկ քաղքենուն անըմբռնելի էր մնալու նախագահի մտքի թռիչքը, որը թերեւս սեփական անծի ներքին ծալքերի հակասութիւնների մէջ խճճուած Ջիզմունդ Ֆրոյդին առիթ էր տալու նախագահի անձը եւ մտային ուստիւնները հետագայում տեղաւորելու «հոգեվերլուծութեան» (պսիխոանալիզ) կասկածելի եզրայնագումների շրջանակներում: Մինչդեռ, Վիլսոնի մահից ինը տարի յետոյ ԱՄՆ նոր նախագահ Ֆրանկլին Դ. Ռուզուելտը «հպուելու» էր Վիլսոնի ժառանգութեանը, ցաւօք առանց թոմաս Կուդրո Վիլսոնի եւ առանց «Վիլսոնեան Հայաստանի»:

Վիլսոնը ծախողութեց:

Գլխաւորը նրա ծախողման մէջ, նկատենք, այդուհանդերձ, եւրոպական գլխաւոր դաշնակից երկիրների ռազմական գերազանցութեան մէջ չէր, եւ ոչ էլ նոյնիսկ նրանց բազմամիլիոն բանակների հզորութեան: Խարդաւանքը (ինտրիգա) «եւրոպական համանուագի» գործողութեան մեխանիզմի մէջ էր: Վիլսոնը եւ Լոյդ Ջորջը 1918 թուականին յայտարարեցին. «ցարիզմի կործանումը արմատապէս փոխեց արեւելեան խնդիրը՝ «զւանակը» կանգնեց, պայթեց պատերազմից ու յեղափոխութիւնից... Ռուսական վտանգը վերացաւ: Առաջին հետեւութիւնը՝ Թուրքիան այլեւս պէտք չէ, Թուրքիան իր հերթին ենթակայ է ոչնչացման» (Ե. Ա. Ադամով): Զբացաւ «եւրոպական համանուագը»: 1919 թուականի յունուարի 30-ին եւրոպական տէրութիւնները հանդիսաւոր կերպով յայտարարեցին. Օսմանեան կայսրութիւնը դադարեցրեց իր գոյութիւնը: Իսկ Վիլսոնն ազդարարեց. «Անցեալին վերադարձ չկայ»: Այդպէս, սակայն, թուում էր միայն:

Մինչ Վիլսոնը ուժերի բարդ յարաբերակցութեան մէջ ուրուագծում էր «կայուն համաշխարհային հաւասարակշռութիւն», կարդինալ Ռիշելյոյի հայրենակից Կլեմանսոն մարտնչում էր «ուժերի նոր հաշուեկշռի» համար, մինչ Վիլսոնը պայքարում էր յանուն «միջազգայնօրէն կազմակերպուած աշխարհի», «իրաւունքին ընդհանուր հաւատարմութեան», Կլեմանսոն «իր առջեւ տեսնում էր միայն Ֆրանսիան», որի «նկատմամբ տածում էր նոյն զգացմունքները, ինչ-որ Պերիկլեսը Աթէնքի. այն ամէնը, ինչ-որ գին ունի, ամփոփուած է նրա մէջ, մնացածը ոչինչ չարժէ...», որ «ուժի վրայ հիմնուած քաղաքականութիւնը անփոփոխելի է» (Զ. Ս. Քեյնս):

«Փարիզի խաղաղութեան վեհաժողովում,- գրում է քաջածանօթ Զոն Մ. Քեյնսը, - իրար դէմ էին պայքարում Վիլսոնի «Տասնչորս կէտերը» եւ Կլեմանսոյի «Կարթագենեան խաղաղութիւնը» (ընդգծումը իմն է Լ.Շ.) (Кейнс Дм. М. Экономические последствия Версальского мирного договора. М.-Л., 1924, էջ 29): Այն իր դաժանութեամբ իր արտացոլումն էր գտնում թուրքական հարցի շուրջ ընթացող համաշխարհային դաւերի շրջանակում՝ «վերսալեան գործընթացի» գլխաւոր խարդաւանքներում: Եւ ժամանակի ընթացքում սկսեց գերակշռել «Կլեմանսոյի Կարթագենեան խաղաղութիւնը». եւրոպան հակուեց «երջանիկ անցեալին», շրջուեց դէպի անցեալի «մեծ տիպարները», դէպի «եւրոպական համանուագ», որի ծնունդն էր համաշխարհային առաջին սպանդը եւ բոլոր ժամանակների Մեծ Ռճիրը՝ հայոց ցեղասպանութիւնը... Իսկ Թուրքիան առաջիկայում Արեւմուտքի համար ծեռք էր բերելու ռազմավարական աւանդական նշանակութիւնը:

Մինչ նախագահի Հայրենիքում նրան սպասում էր դաժան եւ անգիջում պայքարը խաղաղութեան դաշնագրի վաւերացման, «ազգերի համաշխարհային խորհրդարանի» Ազգերի դաշնակցութեան ու Հայաստանի հոգատարութեան համար, Փարիզում իր վճռին էր սպասում «թուրքական թնջուկը»: Աշխարհի հզորները պէտք է լուծէին՝ ա) Կ.Պոլսի եւ նեղուցների, բ) Օսմանեան կայսրութեան փոքրասիական տիրոյթների, մասնաւորապէս, արնածոր Հայաստանի, գ) արաբական տարածքների՝ Պաղեստին, Սիրիա, Միջագետք,

ճակատագրերը: Անգլիան ու Ֆրանսիան, անտեսելով ԱՄՆ-ին արագացրին իրենց քայլերը Թուրքիան բաժանելու ուղղությամբ: Դեկտեմբերի 11-ին Լոնդոնում գումարուեց անգլո-ֆրանսիական համաժողովը, որտեղ քննուեցին մերձաւորարեւելեան նախի, Կ. Պոլսի համատեղ գրաման, Անատոլիայում ազդեցութեան ոլորտների ձեռք բերման հարցերը: Իսկ 1920 թուականի փետրուարին, խաղաղութեան վեհաժողովի պաշտօնական փակումից (1920թ., յունուարի 21) անմիջապէս յետոյ, Լոնդոնում, տեղի ունեցաւ անգլո-ֆրանս-իտալական համաժողովը (Լոյդ Ջորջ, Միլերան, Նիտտի): ԱՄՆ-ից մասնակցում էր միայն դիտորդ: Այս անգամ, թուրքական հարցի վերաբերեալ ընդունուեցին կոնկրետ որոշումներ, որոնք այնուհետեւ ընկան Սան-Ռեմոյի (1920թ., ապրիլ 18-26) համաձայնութեան եւ Սեւրի (1920թ., օգոստոսի 10) դաշնագրի հիմքում: Այստեղ արդէն պաշտօնապէս մերժուեցին Թուրքիային վերաբերող ամերիկեան առաջարկները, բացառութեամբ Հայաստանի հոգատարութեան: Նախատեսուում էր, առանց սահմանները նշելու, Հայաստանը ստեղծել էրզրումի (Կարին), Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի (Բաղէշ) նահանգներում դէպի Սեւ ծով ելքով, որն իր չափերով արդէն շատ էր հեռու «Մեծ Հայաստանի» («Larger Armenia») վիլսոնեան նախագծից: Կիլիկիան անցնում էր Ֆրանսիայի «ազդեցութեան գօտի»:

Աշխարհում ռազմավարական հաշուեկշռի արմատական փոփոխութեան պայմաններում ԱՄՆ-ի համար «նախատեսուում» էր, մասնաւորապէս, Հայաստանի հոգատարութեան եւ նրա սահմանների որոշման հարցը: Նկատենք, որ ԱՄՆ-ի, որպէս *հոգատարակիր* երկրի, վերաբերեալ առաջին հրապարակային խօսքը եղել էր դեռեւս 1919 թուականի մարտի 7-ին, երբ Գերմանիայի զինաթափման հարցի քննարկման ընթացքում շօշափել էր նաեւ Թուրքիայի հարցը: Լոյդ Ջորջը Կլեմանտիոյի ներկայութեամբ նախագահ Վիլսոնի «անպաշտօն խորհրդական» գնդապետ Հաուզին հարց էր տուել. կարո՞ղ է ԱՄՆ-ը իր վրայ վերցնել Օսմանեան կայսրութեան, յատկապէս Կ. Պոլսի եւ Հայաստանի հոգատարութիւնը: Հաուզը պատասխանել էր, որ ԱՄՆ-ը պատրաստ է իր վրայ վերցնել Կ. Պոլսի եւ Հայաստանի հոգատարութիւնը, որ ԱՄՆ-ը կարող է նոյնիսկ իրականացնել Անատոլիայի «ընդհանուր հսկողութիւնը» (Lloyd George, D. The Truth About the Peace Treaties, էջ 288):

Նախագահ Վիլսոնն իր հերթին, փետրուարի 26-ին, արտաքին գործերի սենատական յանձնաժողովի հետ կոնֆերանսում, երբ քննուում էր նաեւ Հայաստանի հոգատարութեան հարցը (Logan R. W. The Senate and the Versailles Mandate System, N. Y., 1945, էջ 54), Սպիտակ տանը յայտարարել էր. եթէ ԱՄՆ-ը երբեւէ յանձն առնի որեւէ հոգատարութիւն Ազգերի դաշնակցութիւնից, ապա դա կը լինի առաջին հերթին Հայաստանը (America as Mandatory for Armenia, N. Y., 1919, էջ 26): Եւ ահա, Սան - Ռեմոյում ընդունուած ռազմավարութեան համաձայն, Թուրքական պայմանագրի տեքստ պէտք է մտցուեր յատուկ մի կէտ, որը դաշնագիրը ստորագրած բոլոր կողմերին պարտաւորեցնում էր կանխաւ ընդունել այն սահմանները, որոնք պէտք է «գծագրուէին» նախագահի կողմից օսմանեան նախկին նահանգների սահմաններում: Եւ դեռեւս հոգատարութեան հարցը չլուծուած, նախագահը որպէս իւրատեսակ պատասխան Դաշնակիցների գերագոյն խորհրդի առաջարկի, ստեղծել էր յատուկ կոմիտէ՝ գծելու համար ապագայ («Սեւրեան») Հայաստանի սահմանները: Որոշումը պէտք է կայացուեր «բանականութեան սահմաններում»՝ հիմնուած *ազգագրական* (էթնիկական), *աշխարհագրական*, *տնտեսական*, *ռազմավարական* եւ այլ նկատառումների վրայ³:

³ Նախագահ Վիլսոնի ընդունած սահմանները՝ Վաշինգտոնում ՀՀ դեսպան Գարօ Փաստրմաճեանի կողմից ներկայացուած եւ պաշտպանուած գիծը, մօտաւորապէս նոյնն էին, ինչ նախատեսել էր Փարիզի ազգային համագումարի (1919թ. փետրուար 24-ապրիլ 22) սահմանորոշ յանձնախումբը (Տե՛ս Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, Գահիրէ, 1957, հ. III, էջ 47):

«Կոմիտեի այդ աշխատանքի մէջ էլ ստեղծուել է «Վիլսոնեան Հայաստանի» ուրուագիծը» (Ованнисян Р. США и Армения: мандат и границы, 1920г., էջ 119):

... 1920թ. ապրիլի 25-ին Սան-Ռեմոյի խորհրդաժողովը որոշում է դիմել նախագահ Վիլսոնին ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնելու առաջարկով (Batsell, The United States and the System of Mandates. N. Y., 1925, էջ 271), իսկ ծախողման դէպքում՝ հանդէս գալ Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ սահմանագատման իրաւարար (արբիտր), յիշեալ նահանգներում: Հայաստանի կառավարութիւնը եւս ԱՄՆ հոգատարութեան հաստատման ուղղութեամբ լայնածաւալ աշխատանքի էր տանում: Ամերիկեան կողմի հետ նա Փարիզում պատրաստել էր ԱՄՆ-ՀՀ համաձայնագրի նախագիծ (1919թ. յուլիսի 18)՝ հոգատարութեան հարցի դրական լուծման դէպքում (նախագիծը տես «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», 1965, N-2, էջ 32-34): 1920թ. ԱՄՆ էր գործուղուել, նոյն առաքելութեամբ, ՀՀ առաջին (նախկին) վարչապետ Յովհաննէս Քաջազնունին:

1920թ. մայիսի 17-ին Վիլսոնը Փարիզում ԱՄՆ դեսպանի միջոցով Անտանտայի Գերագոյն խորհրդին յայտնում է իր համաձայնութիւնը՝ լինել ապագայ Հայաստանի սահմանների իրաւարարը (միջնորդ դատաւոր.-Լ. Շ.) («Foreign relations of the U. S. 1920», Vol. III, էջ 783, 793), եւ մայիսի 24-ին դիմում է ԱՄՆ կոնգրեսին Ուղերձով Հայաստանի հոգատարութիւնը ընդունելու առաջարկով (Logan, R.W. The Senate and the Versailles Mandate System, էջ 97): Վիլսոնը նկատելով, որ կոնգրեսի մեծամասնութիւնը հանդէս է գալիս Հայաստանի հոգատարութեան դէմ, այն հիմնաւորումով, թէ ԱՄՆ-ը Հայաստանում չի կարող պահել 100 հազարանոց խոշոր բանակ, ինչպէս գտնում էր Հարբորդի առաքելութիւնը, հարցնում է ռազմական փորձագիտական կարծիք հոգատարութիւնը իրականացնելու մասին: Նոր հաշուարկով Հայաստանում ԱՄՆ հոգատարութիւնը իրականացնելու համար բաւարար է դիտւում 27 հազար մարդը, պայմանով, որ երեք տարի յետոյ այն հասցուի մինչեւ 10 հազար մարդու: Սակայն, այդ քայլը եւս յաջողութիւն չի բերում նախագահին:

Վիլսոնը Հայաստանի իրաւարար

ԱՄՆ Սենատի արտաքին յարաբերութիւնների կոմիտեն 1920 թուականի Մայիսի 27-ին պատրաստում է մի բանաձեւ, որով 4 դէմ 11 ձայնով Կոնգրեսի երկու պալատներին էլ յանձնարարում է Հայաստանի հոգատարութիւնն ստանձնելու իրաւունք գործադիր իշխանութեանը չտալ: Որպէս կատարում յանձնարարականի, Սենատը երկար վիճաբանութիւնից յետոյ, 23 դէմ 52 ձայնով, յուլիսի 1-ին ընդունում է յանձնախմբի նախագահ (հանրապետական) Լաջի (Henry Cabot Lodge) բանաձեւը, որը «յարգանքով կը իրաժարուի նախագահին տալ իրաւասութիւն՝ ընդունելու Հայաստանի հոգատարութիւնը»:

ԱՄՆ-ում այսպէս տապալում է Վուդրօ Վիլսոնի «Հայաստանի հոգատարութեան» ռազմավարութիւնը: Այստեղ եւս, ի վերջոյ, յաղթում է «Կլեմանսօյի Կարթագենեան խաղաղութիւնը»: Արեւմուտքը անկասելիօրէն մղւում է ուժերի հաւասարակշռութեան նոր հարթութիւն: Հայ գիւղաւորականութեան կողմից Կարսի ամրոցը «յաջողութեամբ» Կարաբեքիրին յանձնելուց յետոյ անգլիական «Daily Herald»-ը 1920 թուականի նոյեմբերի 13-ի համարում գրում է. «Սկզբնապէս պլանը ամփոփուած էր Վրաստանն ու Հայաստանը Բաքուն գրաւելու համար օգտագործելու մէջ: Սակայն Քենալ փաշան իրեն ցոյց տուեց աւելի ուժեղ, քան դա սպասում էին: Թուրքական բանակը մխրճուեց Հայաստանի սիրտը: Դրանով վերջանում է հին քաղաքականութիւնը (ընդգծումը իմն է.- Լ.

Շ.): Պարզ է, որ թոյլ Հայաստանը չի կարող Բաքուից դուրս մղել կարմիրներին: Ռ՝վ կ'անի դա: Ինչու՞ ոչ Քեմալը: Պէտք է ճանաչել Քեմալին, նրան տալ փոխհատուցում... եւ նա կը համաձայնի վճարել կարմիրներին Բաքուից» (Տե՛ս Մոսսէկովա Յ. Մ. Империаλισмическая политика США в отношении Турции. 1914 -1920гг. М., 1960, էջ 131): Անշուշտ, Քեմալը կարմիրներին Բաքուից չվճարեց եւ չէր էլ պատրաստուում վճարել: Քեմալն էր 1920 թուականին ապրիլի 26-ին Լենինին առաջարկում իրար միջեւ բաժանել Հայաստանի հանրապետութիւնը (կարդա՛ր Արեւելեան Հայաստանը), փոխարէնը նուիրաբերելով Բաքուն: Իսկ Արեւմուտքը Սեւին դաւաճանելուց յետոյ եւ լքելով Հայաստանը, ըստ էութեան, կացնահարեց արեւմտեան քաղաքակրթութեան ԱՌԱՋԱԴԻՐՔԻ հիմքերը տեղում, բացելով վերջինիս *անընդհատ* նահանջի ճանապարհը Առաջաւոր Ասիայում եւ Միջին Արեւելքում, ստեղծելով տարածաշրջանում քաղաքակրթութիւնների անհաւասարակշռութիւն ու նրանց հաւանական բախման անկանխատեսելի նախադէպ, հեռանկարի մէջ ցանելով ռազմավարական աղէտի (կատաստրոֆա) թունաւոր սերմեր, ինչի մասին վերջին շրջանում յիշեցնում է Սամուէլ Հանթինգթոնը (Samuel Huntington): Այս առումով, սակայն պարզուում է, Հանթինգթոնը առաջինը չէ: Հայաստանի հոգատարութեան հարցի քննարկման ժամանակ, 1920 թ.-ի Յունիսի 1-ին Արկանզասից սենատոր Ջոզեֆ Ռոբինսոնը ասում էր. եթէ Կոնգրեսը մերժի նախագահ Վիլսոնի առաջարկը, ապա «*քրիստոնէութիւնը իր արեւելեան ճակատում կը ստանայ ջախջախիչ հարուած*»:

Թերեւս, այս նկատառումով էր, որ Թոմաս Վուդրո Վիլսոնը, առաքելի պայծառատեսութեամբ, հաւատալով Հայաստանի լուսէ ապագային, Հայաստան – Միացեալ Նահանգներ անխզելի բարեկամութեանը, միջազգային իրաւունքի օրէնսդիրի արդարամտութեամբ ու վստահ ամերիկեան ժողովրդի ժողովրդավար *կամքին*, կատարեց յանձն առած *իրաւարարի* (arbitrator) պարտականութիւնը՝ սահմանափակուած (այդուհանդերձ՝ յօգուտ Թուրքիայի) Վան, Բաղէշ (Բիթլիս), Կարին (Էրզրում), Տրապիզոն նահանգներով: Տեղին է նշել, որ իրաւարարութեան բնոյթով իրաւարարի որոշումը կողմերն ընդունում են «ապրիորի, այն պարտադիր է նրանց համար եւ վաւերացման (ռատիֆիկացիա) կարիքը չունի» (Իւ. Բարսեղով): Սեւի դաշնագրի ստորագրումը՝ կատարուած աշխարհի ազգաբնակչութեան 66% -ը ներկայացնող 14 երկրների կողմից (հանգամանօրէն տե՛ս Սահակեան Տ. Ղ., Վուդրո Վիլսոն. մարդը եւ քաղաքագէտը, Եր., 2006, էջ 63), ստեղծել էր միջազգային բազմակողմանի պարտաւորութիւն՝ ընդունել իրաւարարութեան պայմանները: Ընդսմին, այդ կարգի պարտաւորութիւնների վերանայումը «հնարաւոր է միայն բոլոր կողմերի եւ յատկապէս այն կողմի, որի օգտին կայացուել է իրաւարարական որոշումը, համաձայնութեամբ» (Յու. Բարսեղով), ինչը, բնականաբար, Սեւի դաշնագիրը ստորագրելուց յետոյ, մասնաւորապէս ՀՀ կողմից, տեղի չի ունեցել:

Վիլսոնը, մշակուած ընթացակարգի համաձայն, իրաւարարութեան առաջարկն ստանալուց եօթ ամիս յետոյ, իսկ յօշոտուած Հայաստանի բռնի խորհրդայնացումից եօթ օր առաջ, 1920 թուականի նոյեմբերի 22-ին կայացրեց ու հռչակեց իրաւարարական իր վճիռը (Տե՛ս «Papers Relating to the Foreign Relations of the U. S. The Paris Peace Conference 1919», Vol. III, էջ 790-804), որը, ինչպէս ամէն մի իրաւարարական վճիռ, ծնել ու ծնում է «որոշակի իրաւական հետեւանքներ նրա մասնակիցների համար»: Չլիաւոր ու դաշնակից երկրները, երբ դիմում էին իրաւարարութեան, տուեալ դէպքում եւս, անշուշտ, համաձայն էին, որ «իրաւարարի կարգադրութիւնները, որքանով այն վերաբերում է իրենց, լինելու են վերջնական եւ, համապատասխանաբար, պայմանաւորուեցին յարգել այդ իրաւաձեւաւորող (որавооформляющ) միջազգային համաձայնութիւնը» (Իւ. Բարսեղով): Ընդսմին, նախագահ Վիլսոնի բացատրութեամբ, իրաւարարական վճիռը կայացուել է ամենահաւաստի տեղեկատւութեան (information) եւ «արդարութեան

բարձրագույն շահերի գիտակցումով» («Papers Relating to the Foreign Relations of the U. S. The Paris Peace Conference», էջ 796):

Վիլսոնի վճիռը պետք է հրապարակուեր 1919թ. դեկտեմբերի 17-ին, սակայն անգլիական կողմը, որը որոշ տեղեկություններով քեմալականների հետ շփման ուղիներ էր որոնում դեռևս 1919 թուականի սեպտեմբերից (Տե՛ս Бюлетень НКВД, 1921, N-104, էջ 28) եւ նրանց հետ գործարքի մէջ էր 1920 թուականի աշնանը, քաղաքական ճնշում էր գործադրում ամերիկեան կողմի վրայ վճռի հրապարակումը կանխելու համար, իբրեւ թէ մինչեւ «որոշ նկատառումների» ներկայացում: Անգլիացիներին, սակայն, յաջողութեց միայն վճռի հրապարակումը որոշ ժամանակով յետաձգել: Վիլսոնի իրաւարական վճիռը հրապարակուեց 1921 թուականի յունուարի 22-ին, Վաշինգտոնում, դրանով իսկ ընդգծելով վճռի *անշրջելիութիւնն* ու *անբեկանելիութիւնը* (Հայաստանն արդէն բռնութեամբ խորհրդայնացուել էր), հայ ժողովրդի՝ իր հայրենիքի հանդէպ, միջազգայնօրէն հռչակուած սահմաններում, իրաւունքի *անժամանցելիութիւնն* ու *վերանցականութիւնը* (transcendental):

Այսպիսով, ԱՄՆ 28-րդ նախագահ ԹՈՄԱՍ ՎՈՒԴՐՈ ՎԻԼՍՈՆԸ (դեմոկրատ, կալւինիստ), 20-րդ դարի բարոյապէս անբասիր ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ, անկաշառ եւ նիւթապէս անշահախնդիր բարեփոխիչը, խորունկ ու խստապահանջ կրօնասէրը, գաղափարապաշտն ու քաղաքական իրապաշտը՝ պայծառ մտքով, կրքոտ, երբեմն անկոտորում մարտիկն այն բանի, ինչը համարում էր բարի գործ (Վլաուս Շվաբէ), մեկնելով անվտանգ աշխարհակարգի ու քաղաքակրթութեան արմատական ու հեռագնայ շահերից եւ իրաւագիտակցութեան բարձր սկզբունքներից, անկողնում գամուած վիճակում էլ (1919 թուականի Հոկտեմբերի 2-ին ուղեղի արիւնագեղման հետեւանքով անդամալուծուել էր նախագահի աջ կողմը) մնաց հարագատ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ստեղծելու իր տեսլականին, թերեւս, որպէս *միակ եւ իրական Յուշարձանը* Հայաստանի կորուստների ու տառապանքների, հայ ժողովրդի՝ քաղաքակրթութեանը մատուցած հազարամեայ անգնահատելի ծառայութիւնների, Դաշնակիցների յաղթասեղանին բերած նշմարելի մարտական նպաստի... [Յիրաւի, Անտանտայի կրտսեր դաշնակից հռչակուած հայ ժողովուրդը իր անհուն ողբերգութեան ճակատագրական օրերին, Վիլսոնեան իրաւարարական վճիռը (որն է Հայաստանի հանդէպ իր անժամանցելի իրաւունքների անբեկանելի վաւերագիրը), այսուհանդերձ, ձեռք բերեց արժանապատուութեան «արդար վաստակով»՝ ռազմի դաշտում:

Այսպէս.

. Դաշնակիցների ու Հայաստանի Հանրապետութեան բանակների աւելի քան 50,000 հայ զինուորներ զոհուեցին մարտական գործողութիւնների ընթացքում,

. Առնուազն երկու ռազմավարական ուղղութիւններում՝ Պաղեստինի ճակատում եւ Բաքուի համար մղուող մարտերում հայկական ազգային զօրամիաւորումներն ու հայ զինուորը ունեցան բացառիկ ծառայութիւն, 1918թ. էապէս ազդելով պատերազմի ռազմավարական ընդհանուր իրադրութեան ու ելքի վրայ. Պաղեստինի «Թրքական ճակատը ձեղքելու սահմանուած ճակատամարտի ընթացքին, 1918թ-ի Սեպտեմբեր 19-ին հայկական լեգեոնը հանուեցաւ այն դիրքերուն դէմ [Ռաֆատ Արարա բարձունքի վրայ. _ Լ.Շ.], որոնք գրաւուած էին Պաղեստինի «Թրքական ճակատի վրայ գտնուող գերմանական միակ զօրագունդին կողմէ. դիրքեր՝ զորս հայկական լեգեոնը գրաւեց անդիմադրելի թափով մը» (Benoit d'Azy), որի հետեւանքով ջախջախուեց թուրքական «Յըլըզըրըմ» «Կայծակ» բանակը: Պաղեստին-Սուրիա ռազմաճակատը ձեղքուեց ու անդարձ փլուզուեց: Այս մասին վկայում են Մարշալ Ալենքին, զօրավար Ֆոն Ջանդերսը. Սակայն, աւելի վճռորոշ նշանակութիւն ունեցաւ հայկական բանակի դիմադրութիւնը բուն Հայաստանում եւ Բաքուի ուղղութիւնում: Զօրավար Ֆոն Լիւդենդորֆը վկայում է. «Թուրքիայի դէմ ռուսներից յետոյ միայն հայերն էին կռուում 1918թ. սկզբներից եւ ութ ամիս

կասեցրին Բաքուի գրաւումը»: Այսպիսով, գերմանական բանակը Ֆրանսիայի ջախջախմանն ուղղուած յարձակողական գործողութիւնների ճակատագրական օրերին Յունիս-Յուլիս ամիսներին՝ Բաքուից մէկ լիտր նաւթ չկարողացաւ ստանալ: Ուրեմն հիմք ունէր Վիկտոր Բերարը գրելու (1918թ.) .« Սեւ ծովէն մինչեւ Մուսուլ երկարող գծին վրայ կը վճռուի ոչ միայն Հայաստանի ապագան, այլեւ բոլոր ժողովրդապետութեանց ապագան»]:

3. Գ. (P.S.) Վիլսոնը կռահում էր պատմական հեռանկարը:

Կենսագիրը գրում է. թողնելով Սպիտակ տունը, նա յաճախ, նստած բուխարու դիմաց՝ Սուրբ Գիրքը ձեռքին, յիշում էր Փարիզը, այն, թէ ինչպէս Կլեմանսոն ու Լոյդ Ջորջը շողոքորթելով թախանձում էին իրեն: Մահուանից ոչ շատ առաջ, նախկին նախագահն, ի խորոց սրտի, ասում էր, որ ինքը ցանկանում է ապրել մինչեւ այն պահը, երբ Գերմանիան վերջնականապէս կը ջախջախի Ֆրանսիային (Steu Lawrence D. The True Story of Woodrow Wilson. N.Y., 1924, էջ 354):

ԼԵՒՈՆ Դ. ՇԻՐԻՆԵԱՆ